

nélkülözhetetlen anyagi segítséget. A korabeli Magyarország eddig nem is sejtett művelődési adatai tárulnak föl nemcsak magyarországi, hanem középeurópai tanulságokkal, sőt kitekintéssel egész Európára. Nem véletlen hát, hogy a szakkritika külföldön is fölfedezte e publikációkat.

Gyuris György

A magyarországi értelmiség a XVII-XVIII. században. Szerkesztette: Zombori István. Szeged, 1984. 151 p. — Az értelmiség Magyarországon a 16-17. században. Szerkesztette: Zombori István. Szeged, 1988. 198 p.

Két Szegeden lezajlott konferencia anyagát kapta kézhez az olvasó, mégpedig öröndetes, és — sajnos — ritka gyorsasággal. Az első könyv az 1984 márciusában Bél Mátyás születésének 300. évfordulójára rendezett konferencia előadásait tartalmazza, a második szegedi ülés apropója Pázmány halálának 350. évfordulója volt 1987 novemberében. A két konferencia deklaráltnan is egymás folytatása, tehát nemigen indokolja semmi, hogy az együttesen elhangzott csaknem 30 előadást, nagyobb felszólalást ne együtt tárgyaljam, még akkor is, ha számomra is nyilvánvaló a részletkérdések felé való arányeltolódás, a második konferencia javára(?).

Szerencsére elmúltak már — ha nem is nyomtalanul — azok az idők, amikor az értelmiség témája még történelmi alapállásból is a nem kívánatos kutatási tárgyakhoz tartozott. Ha az értelmiség-történet legfontosabb kutatójának egyes kiemelkedő személyek életútját, iskolák, nyomdák történetét vesszük, talán nem is látszik akkorának a baj. A múlt század végétől fogva részlettanulmányokban, adalékokban nincsen hiány. Csakhát legalább a francia Annales-iskola óta tudjuk, de tudta ezt már Hajnal István is, az értelmiség valamiféle szociológiai kategória, amely szintetikusán leginkább a társadalomtörténet felől közelíthető meg, írható le. És éppen a legutóbbi időkig alig-alig művelt rendszeres magyar társadalomtörténelmi kutatások hiánya okozza a legtöbb problémát.

Másik alapkérdés, amelyet e két ülésszak sem kerülhetett meg: az értelmiség fogalmának historizálása. Vagyis modern értelmiségi paradigmán szűrjük-e át a korabeli társadalmat, vagy azt vizsgáljuk, *akkor* kiket tartottak, neveztek értelmiségieknek. Egyáltalán: a ma is vitatott

értelmiségi kategória, visszavetíthető-e a múltba, s ha igen mi módon? Az volt az értelmiségi, aki *funkcionálisan* ma annak tűnő munkákat látott el, vagy az akit erre predesztinált *iskolai végzettsége*? Kicsit más aspektusból megfogalmazva: a XVI-XVIII. század intelligenciája a tudomány, a művészet, irodalom felől közelíthető-e meg legjobban, vagy olyan rétegeként, amely egy lassan betűvetővé váló társadalomban az intellektuális funkciók egész sorát látja el, a szellemi alkotástól egészen a hivatalnoki munkáig? És ha éppen ezt a kort vizsgálom, hogyan tapintható ki az európaszerte érzékelhető *laicizálódás*, hogyan magyarázhatók ennek speciális kelet-európai és magyar vonásai, az említett Hajnal István által is többször aposztrofált *deák-probléma*, amelyet ő éppen a világiasabb klerikusság nyugati típusú kiválásának hiányával magyarázott. Hajnal szerint ugyanis a magyar intellektualizmus nem tudott a nyugatihoz hasonló teljes önállóságra vergődni, ezt bizonyítja többek között egy specialitás: a hiteleshelyek intézménye. Az egyházi rendből nem válik ki a világiasabb klerikusság, az adminisztratív hivatalnokság, ezért alakul ki a társadalom közszükségleteire egy amazoknál jóval kevésbé szervezett, szabályozott réteg, a deákság: de ez nem alakul át az egész életet szabályozó hivatalnoksággá (Hajnal István: Az újkor története, 1936. 152.). Hajnal gondolkodásán továbbhaladva tehát a deákot afféle szellemi hajdúnak tekinthetjük a zsoldban álló hivatalnokhoz képest, akinek gyakorlati alkalmazkodó képessége viszont roppant nagy.

A fentiekkel birkózott minkét konferencia előadásainak zöme, még akkor is, ha némelyik az ilyen vagy amolyan példák számát kívánta csak gyarapítani.

Értelmiség nincs, csak értelmiségiek — olvassuk Péter Katalin előadásában, utalásul többek között arra a fogalmi zűrzavarra, amit a középkori és modern értelmiség közötti átmeneti idő természetszerűleg termelt ki. Ugyancsak ő az, aki pregnánsan igazolta az előzőekben is említett *deák* fogalom képlekenységét. R. Várkonyi Ágnes szintén ezt a gondolatmenetet folytatja, amikor a szociológiai vizsgálatok hiányáról beszél, mindamellett, hogy a kutató téma interdiszciplináris igényeit is hangsúlyozza. Fogalmi kapaszkodót, kritériumot keresve, úgy vélte a független egzisztencia lehetne az, még akkor is, ha az *értelmiségi tevékenység szuverenitásának kialakulása a születési kiváltsággal szemben rendkívül lassú Magyarországon*. Elméleti alapigazságán túl azonban meg kell jegyezni, hogy az értelmiség ilyenén való definiálása talán túlon túl is sokakat kirekesztene a vizsgálandó körből. Kosáry

Domokos ugyancsak fogalomtörténeti nehézségekre utalt, figyelmeztetve a kulturális elit és az értelmiség közti distanciákra. A *hosszú és megmagakadó* laicizálódási folyamatot, a vallási és intellektuális funkciók lassú szétválását elemezve hangsúlyozta az intézményhiány szerepét.

Az értelmiség keletkezéséhez és léteéhez szükséges infrastruktúra helyzetét elemezte **Benda Kálmán** előadása is, amely éppen ezen intézményi háttér hiánya miatt tartotta fontosnak a társadalmi *önfentartó mechanizmusoknak*, a központi akaraton túl maguknak az értelmiségi törekvések vizsgálatát. Ennek az infrastruktúrának a hiányát kiváltó okokról beszélt **Vörös Károly**, aki ifj. **Barta Jánossal** együtt a társadalmi igény szint felől próbálta magyarázni a hiányosságokat.

A Jagelló-kori értelmiség peregrinációját vizsgálva **Kubinyi András** kitűnően jegyzetelt tanulmányában a hazai egyetemalapítás nehézségének, az intézményi struktúra legfőbb hiányosságának szentelte a legnagyobb teret. Az iskolázottság megléte nem feltétlen értelmiségi lét jele, mint ahogy az ellenkezője sem feltétlen igaz — figyelmeztetett a kategóriák bizonytalanságára, amelyet legjobban ő is a deák réteg képzettsége és társadalmi szerepe körüli változatosággal illusztrált.

A két konferencián együttvéve is talán legalaposabb elemzés, **Köblös József** egyházi közép-reteg-vizsgálata, szintén a peregrináció felől közelített. Az előadás lényeges újdonsága az volt, hogy Tonk Sándor erdélyi vizsgálódásához hasonlóan, statisztikai alaposággal elemzett egy kompakt réteget, négy káptalan (Buda, Fehérvár, Győr, Pozsony) kanonokainak egyetemjárását. Anélkül, hogy a peregrinációs útvonalakat rekonstruálta, társadalmi rétegvizsgálatot, megszerzett végzettséget, későbbi pályákat elemző tanulmányt részletesen ismertetném, annyi föltétlen elmondható már itt is, hogy a jövőben valószínűleg az ilyen adatbankokkal alátámasztott vizsgálódások jelentik majd a leginkább járható utat.

Természetesen ezzel egyáltalán nem akarom kétségbevonni a kevésbé átfogó, vagy nem elméleti igényű előadások, hozzászólások létjogosultságát. Ezek közül a több tanulságot hordozók azok voltak, amelyek egy-egy művelődési szintér, funkció, vagy akár pályakép kapcsán vagy módszertani újdonsággal szolgáltak az újabb adatokon túl, vagy egy vizsgálандó szélesebb spektrumra hívták föl a figyelmet. Kitűnő példa ez utóbbiakra **Nagy József Zsigmond** előadása, amely a nemesi udvarház művelődési szerepét helyezte új megvilágításba. A társadalmi-történeti változások sajátos műveltségszerző központtá tették a nemesi kúriát a XVII. század közepére a felvidéki evangélikus köznemesség

körében. A főúri patrónus (talán sosem volt) szerepét pótlandó új nemesi ethosz rajza, a művelődéstől az építészettörténeten át ívelő körkép szépen példázza a gyakorlati részletkutatások általánosíthatóságát.

Az Európát recipiáló magyar szellemiség szempontjából igen fontos olvasmánytörténeti elemzések Szegeden már elmaradhatatlannak számítanak. Egyik típusuk a fennmaradt könyvtárjegyzékek vizsgálata a tulajdonosok, az egykori bibliotéka szellemi összetétele szempontjából. Ötvös Péter tanulságos előadása az Iványi-hagyatékból előkerült Illésházy-könyvtárjegyzéket vallatja mértéktartó óvatossággal. Mómok István kevésbé gyakori módszerrel dolgozik: Háportoni Forró Pál hivatkozásainak igen munkaiigényes fölfejtésével jellemzi egy a korszakon csaknem túlmutató értelmiségi valódi olvasmányait. Ugyancsak módszertani érvényességű a partiumi könyvtárlisták számítógépes elemzésének tanulsága, mely a pataki és debreceni kálvinizmus jellegzetességeit konkretizálja, máris figyelmeztetve arra, hogy a majdan elkészülő könyves-kumuláció milyen lehetőségeket rejthet.

Nyilvánvaló, hogy egy recenzió keretei között a több mint két tucat előadást még megemlíteni sem lehet, nemhogy elemezni. További felsorolás helyett érdekesebb talán néhányal megtoldani amár eddig is jelzett tanulságokat. Szekfű Gyula örök témája és kívánsága volt, a protestáns kor disputairódmának, imádságos- és meditációskönyv áradatának közvetett felhasználása a társadalomtörténet, a korszaklelem kutatásában. Szakály Ferenc és mások előadása figyelmeztet arra, mennyi még itt is a kiaknázható szöveg, új szempontból megközelíthető, akár unos-untig emlegetett, vagy elfeledett mű. Tarmai Andor meg éppen egy kevésbé fel tárt forráscsoportra, a tudóslevelekre hívta fel a figyelmet inkább műhelybeszámoló értékű előadásában, egy már működő projektum kapcsán, Benda Kálmán második előadása, de Tóth István György és másoké is a külföldi források bevonására mutat érzékletes példát. Ám mindezen sikeres, néhol a nyomozói munkát megszegyenítő kutatások sem feledtethetik: igazi átfogó és maradandó eredmények akkor szülehetnek, ha azok a lehetőség szerinti legszélesebb adatkataszteren, kompakt, statisztikailag is megfogható tényeken nyugszanak. A rétegvizsgálat valami módon mégiscsak szociológiai kategória, ahol a történeti megsejtések véglegesen összehasonlító adatokkal, mennyiségekkel igazolhatók. Ezekben a munkálatokban pedig nyilvánvalóan egyre nagyobb szerepet kap majd a jól tervezett, hosszú távú team-munka, amely a sokat emlegetett

interdiszciplinaritásnak, de a néha igencsak hiányzó kontinuitásnak sem tesz rosszat. Világosan kitűnt, hogy a *még ez is volt a ládafiában, bizonyosan nem kerülte el a közeli város egyetemét* típusú gondolkodással, valamint a kuriózumok puszta felemlegetésével nem jutunk messzebbre századvégi elődeinknél. A szegedi két konferencia résztvevői, de a kiadványok olvasói is ezt érzékelték a legjobb eredményekből, de a gyakran emlegetett kutatási hiányosságokból is.

Kokas Károly